

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ανδρέας Φούλιας, Βυζαντινολόγος

Είναι άγνωστο πότε ακριβώς το ανατολικότερο άκρο της χερσονήσου της Καρπασίας, στην Κύπρο, συνδέθηκε με την τιμή του αποστόλου και Πρωτοκλήτου Ανδρέα.¹ Η μονή γειτνιάζει στα βορειοανατολικά με τη νεολιθική θέση της Ακεραμικής περιόδου (περ. 7η χιλιετία π.Χ.) Κάστρος, όπου στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου υπήρχε το αρχαίο ιερό της Ακραιάς Αφροδίτης. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, αυτό ήταν *ἄδυτον γυναιξὶ καὶ ἀόρατον*.² Αυτή ακριβώς η αρχαιολογική θέση, η οποία ανασκάφηκε από το Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας –CNRS (1970-1974)–, εκθεμελιώθηκε το 2006 για να τοποθετηθούν εκεί τεράστιες τουρκικές σημαίες.³

Η ίδρυση της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα συνδέεται από τη

¹ Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη δρα Ντόρια Νικολάου, η οποία μοιράστηκε μαζί μας σκέψεις γύρω από την πρόσφατη ανασκαφή στο μεσαιωνικό παρεκκλήσιο του Αποστόλου Ανδρέα στην Καρπασία, αλλά και για την άδεια που μας παραχώρησε, όπως χρησιμοποιήσουμε στοιχεία από το υπό δημοσίευση άρθρο της (Νικολάου, «Νέα στοιχεία»). Χάριτες επίσης οφείλω στον Καθηγητή Δημήτριο Δ. Τριανταφυλλόπουλο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του. Ευχαριστούμε, επίσης, τους Ριζοκαρπασίτες εκείνους που συνέδραμαν στην έρευνά μας

² Jones, *Στράβωνος Γεωγραφικά*, τ. 6, 376. Hogarth, *Devia Cypria*, 83-84. Καραγιώργης, «Η αρχαιολογία της Καρπασίας», 37-50, ιδίως 39. Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τ. 1, 160-164.

³ Η καταστροφή του νεολιθικού οικισμού στο Κάστρος στηλιτεύθηκε έντονα ακόμα και από Τουρκοκύπριους αρχαιολόγους: Bağışcan, “Kültürel Çevremiz Hoyratça”, 26-53, ιδίως 26-27.

◀ Σελ. 70, Εικ. 1. Λήψη από τη θέση Κάστρος προς τα νότια. Στο βάθος η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα (Α. Φούλιας, 2012).

Εικ. 2. Πανοραμική άποψη με τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα και την αρχαιολογική θέση Κάστρος, στο βάθος (Μ. Τατσι [Αρχείο Τ. Βαγίςκαν]).

λαϊκή παράδοση με την έλευση εδώ του αγίου, κατά τη δεύτερη αποστολική του περιοδεία: όταν, λόγω νηνεμίας, το πλοίο του αναγκάστηκε να αγκυροβολήσει στο βραχώδες ακρωτήριο, ο άγιος, αφού προσευχήθηκε, με θαυμαστό τρόπο ανέβλυσε νερό. Με αυτό το νερό/αγίασμα ο άγιος θεράπευσε το τυφλό παιδί του πλοιάρχου, ενώ ακολούθως, στον χώρο όπου διαδραματίστηκαν τα γεγονότα αυτά, κτίστηκε ναός προς τιμήν του αγίου.⁴

Οι πρώτες αναφορές

Η αρχαιότερη σωζόμενη γραπτή μαρτυρία για λιμάνι του Αποστόλου Ανδρέα (Portum Sancti Andreae) γίνεται το 1103 από τον Αγγλοσάξονα περιηγητή Seawulfus, κατά την επιστροφή του από τη Συρία.⁵ Είναι σημαντική η πρώτη αυτή μαρτυρία, επειδή η αναφορά στο αγιόνυμο ήδη από τα βυζαντινά χρόνια πιστοποιεί, έμμεσα αλλά πειστικά, τη λατρεία του Πρωτοκλήτου εκεί και την ύπαρξη λατρευτικού κτίσματος, άγνωστης σε μας μορφής, αφιερωμένου σε αυτόν.⁶ Η επόμενη αρχαιότερη μαρτυρία, η οποία επιβεβαιώνει την ύπαρξη στον χώρο μονής αφιερωμένης στον απόστολο Ανδρέα, έρχεται μερικές δεκαετίες αργότερα, στα μεσαιωνικά χρονικά *Gesta Regis Henrici II et Richardi I*, από τον ηγούμενο Benedict of Peterborough, ο οποίος πέθανε το 1193. Η αναφορά αυτή σχετίζεται με τη σύλληψη, το 1191, του τυράννου Ισαακίου Κομνηνού, ο οποίος «*κρυβόταν σε κάποιο ισχυρά οχυρωμένο μοναστήρι, με την ονομασία ακρωτήριο Αγίου Ανδρέα.*»⁷

⁴ Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, 21. Ταουσιάνης, *Αι εκκλησΐαι του Ριζοκαρπάσου*, 118. Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 129-147, ιδίως 130-132. Χατζηχριστοδούλου, «Αγίασματα νήσου Κύπρου», 507-525, ιδίως 516.

⁵ Saewulf, *Relatio de peregrinatione*, 50. Για αναλυτική παράθεση των πηγών που σχετίζονται με τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα στην Καρπασία, βλ. Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 17-20 και Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 131.

⁶ Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 404-409.

⁷ Χρησιμοποίηώ την αγγλική μετάφραση από το Cobham, *Excerpta Cypria*, 8. Κοκ-

Οι πρώιμες αυτές αναφορές υποδεικνύουν ύπαρξη μονής της βυζαντινής περιόδου, τουλάχιστον από τον 11ο ή 12ο αιώνα,⁸ για την οποία όμως αγνοούμε άλλες πληροφορίες. Αρκετές αναφορές στη μονή γίνονται και από μεταγενέστερους περιηγητές και ταξιδιώτες.⁹ Από αυτές αξίζει να σταθούμε στις μαρτυρίες του Leonardo Donà και του Richard Pococke, οι οποίες αναφέρονται σε ύπαρξη μονής και σπηλαιού στον χώρο. Ο Βενετός ευγενής Leonardo Donà, όταν επισκέφθηκε το ακρωτήριο του Αποστόλου Ανδρέα, μεταξύ 1556 και 1558, χωρίς να περιγράφει το μοναστήρι, καταγράφει ότι ήταν έρημο (*dishabitata*), ενώ παράλληλα αναφέρει χαλάσματα οχυρώσεων ή κτηρίων,¹⁰ που πρέπει να υπήρχαν παλαιότερα, επιβεβαιώνοντας έτσι τις παλαιότερες αναφορές ότι η μονή ήταν τειχισμένη. Καταγράφει, επίσης, ότι υπήρχε μια σπηλιά και πηγάδι με νερό:

*“There is a well and there is a spring almost in the sea. At Cape Apostle Andreas there are traces of ruins which indicate that, once, there were some kind of fortifications, or some kind of buildings, and nearby there is a cave and a well with water.”*¹¹

Δύο αιώνες σχεδόν μετά, όταν ο περιηγητής Richard Pococke, το 1738, επισκέφθηκε τη μονή, αναφέρει ότι αυτή ήταν ακατοίκητη και λαξευτή στον βράχο, ενώ παλιά είχε δύο ή τρεις μοναχούς:

κινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 17. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 404. Πρβλ. Γεωργίου, «Το πολιτικό καθεστώς της Κύπρου», 17-34.

⁸ Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 404.

⁹ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 17-20, όπου και αναλυτική παράθεση των αναφορών αυτών· επίσης, στο Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 130.

¹⁰ Βορείως του καθολικού, σε απόσταση περίπου 20 μ. από τον ναό, μπροστά ακριβώς από το βραχώδες έξαρμα, εντοπίζονται κτιστός τοίχος και θεμέλια τουλάχιστον ενός κτίσματος. Διακρίνεται επίσης τμήμα δαπέδου από κυπριακό (γυψο)μάρμαρο (Εικ. 11).

¹¹ Η αγγλική μετάφραση από το, Ραταρίου, “Leonardo Donà...”, 209-230, ιδίως 225. Το σχετικό χειρόγραφο, με τίτλο *Memorie per la relazione di Cipro* και υπότιτλο *Memorie per le cose di Cipro*, βρίσκεται, κατά τη συγγραφέα, στο Museo Civico Correr, στη Βενετία.

“[...] it is now called the cape of St. Andrew, from a monastery which is cut out of the rock, and dedicated to the saint [...]. We [...] arrived at the uninhabited convent of Saint Andreas, in which there formerly lived two or three monks.”¹²

Από την αναφορά αυτή συνάγεται ότι η μονή, λίγα χρόνια προτού την επισκεφθεί ο Roscoe, βρισκόταν σε λειτουργία, ενώ ασαφής παραμένει η αναφορά για τον τρόπο με τον οποίο αυτή ήταν κτισμένη· προφανώς, δεν έχει σωθεί τίποτε από το κτήριο αυτό.

Εικ. 4. Διαβρωμένοι βράχοι από πεσμένο σπήλαιο, βορείως του μεσαιωνικού παρεκκλησίου (Α. Φούλιας, 2019).

Μια σχετικά πιο πρόσφατη πηγή, αυτή της Magda Ohnefalsch-Richter (έγραψε το βιβλίο της για την Κύπρο μεταξύ 1894-1912),¹³

¹² Cobham, *Excerpta Cypria*, 258.

¹³ Ohnefalsch-Richter, *Greek Customs*. Το βιβλίο (*Griechische Sitten*) πρωτοεκδόθηκε στα γερμανικά το 1913. Στα ελληνικά (*Ελληνικά ήθη και έθιμα στην Κύπρο*) μεταφράστηκε και εκδόθηκε το 1994. Η συγγραφέας γνώριζε ελληνικά και τουρκικά, ενώ συνόδευε τον αρχαιολόγο σύζυγό της ως επίσημη φωτογράφος και σχεδιάστριά του.

αναφέρει ότι Λατίνοι μοναχοί έκτισαν το μεσαιωνικό παρεκκλήσιο στη θέση παλαιότερου ναού που βρισκόταν σε μια σπηλιά, από την οποία ανέβλυζε μια πηγή νερού:

“[...] *Latin Roman Catholic monks built a chapel there on the site of an older one in a cave from which bubbled up a spring*”.¹⁴

Εικ. 5. Λίθινος πρόβολος, βορείως του αγιάσματος (Α. Φούλιας, 2019).

Συνοψίζοντας τις πιο πάνω αναφορές, θα σημειώναμε ότι αυτές ομοφωνούν κατά το ότι στον χώρο της μονής προϋπήρχαν παλαιότερα κτίσματα, καθώς και ένα σπήλαιο ή σπηλαιώδης χώρος με πηγή. Στη βόρεια πλευρά του προστατευτικού τείχους και του παρεκκλησίου, μετά το αγίασμα, διακρίνονται μεγάλοι γερμένοι βράχοι, που

¹⁴ Ohnefalsch-Richter, *Greek Customs*, 170.

αποκόπηκαν από το κύριο σώμα του εξάρματος, απαρτίζοντας προφανώς παλαιότερα έναν σπηλαιώδη χώρο, ο οποίος κατέρρευσε από τη διάβρωση (Εικ. 4). Άλλωστε, προφορικές μαρτυρίες υποστηρίζουν επίσης ότι, στον χώρο όπου βρίσκεται το αγίασμα, παλαιότερα υπήρχε σπήλαιο. Ένας λίθος/αγκωνάρι (Εικ. 5), που προεξέχει μέχρι σήμερα δεξιά του σύγχρονης κατασκευής από σκυρόδεμα αγιάσματος, όριζε, σύμφωνα με την παράδοση, την είσοδο του σπηλαίου.¹⁵

Οι πρόσφατες ανασκαφές και η αρχική χρήση του τόπου

Το 2018 έγιναν αναστηλωτικές εργασίες στη νεότερη μονή και αρχαιολογικές ανασκαφές στο μεσαιωνικό παρεκκλήσιο από τη Δικονοτική Τεχνική Επιτροπή για τα Μνημεία και τον Πολιτισμό και την UNDP.¹⁶ Τις ανασκαφές επέβλεπαν οι αρχαιολόγοι Ντόρια Νικολάου και Bülent Kızılduman. Το ημιυπόγειο γοτθικό παρεκκλήσιο του Αποστόλου Ανδρέα (15ος αιώνας) είναι δίκλιτο και βρίσκεται κτισμένο σύρριζα στον βράχο, λίγα μέτρα πριν από τη βραχώδη ακτή και ανατολικά της νεότερης μονής (Εικ. 3).¹⁷ Σύμφωνα με την αρχαιολόγο που ανέσκαψε εντός, αλλά και εκτός του παρεκκλησίου, συμπεραίνεται ότι ο αρχικός πυρήνας λατρείας ήταν σπηλαιώδης ή μερικώς σπηλαιώδης και συνδεόταν με την πηγή/αγίασμα, το οποίο αντλείτο από δύο φρεάτια που βρίσκονται σήμερα στις δύο δυτικές γωνίες, στο εσωτερικό του ναού.¹⁸ Ένα τρίτο φρεάτιο βρίσκεται εξωτερικά, στη νοτιοδυτική πλευρά (Εικ. 6). Οι διαστάσεις και η μορφή του αρχικού σπηλαίου

¹⁵ Ευχαριστώ τον Λευτέρη Κοτσιεκκά για την πληροφορία.

¹⁶ The Technical Committee, *10 years working together*, 44-49.

¹⁷ Για αναλυτική αρχιτεκτονική παρουσίαση του παρεκκλησίου, βλ. εδώ το κείμενο του Δ. Μυριανθέα. Επίσης, Enlart, *Gothic Art*, 309-313 και Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 33-43.

¹⁸ Στη λεγόμενη «κατακόμβη» της Αγίας Σολομονής, στην Πάφο, στο υπόγειο λαξευτό όρυγμα υπάρχει φρεάτιο αγιάσματος. Ομοίως, στον σπηλαιώδη ναό της Αγίας Νάπας, στο ομώνυμο μεσαιωνικό μοναστήρι της επαρχίας Αμμοχώστου, υπάρχει στο εσωτερικό του ναού πηγάδι νερού/αγίασμα, όπως και στο υπόγειο λαξευτό ταφικό σύμπλεγμα/ασκητήριο των Αγίων Ομολογητών, στη Λευκωσία. Βλ. Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 16-17, 21/10, εικ. 9.

ήταν αδύνατο να προσδιοριστούν, λόγω των μεταγενέστερων (20ός αι.) δραστικών επεμβάσεων επί της βόρειας πλευράς, που έγιναν προκειμένου να κατασκευαστεί κανάλι για το αγίασμα. Το βέβαιο είναι ότι ο βράχος, άρα και το σπήλαιο, δεν επεκτεινόταν στο νότιο κλίτος.¹⁹

Το σύγχρονο δάπεδο του ναού χρονολογείται με ακρίβεια στο 1946,²⁰ σύμφωνα με τοποθετημένη στον βόρειο τοίχο επιγραφή. Κάτω από το δάπεδο αυτό βρέθηκαν άλλα δύο παλαιότερα δάπεδα, το νεότερο σε βάθος 50 εκ. και το παλαιότερο σε βάθος 1 μ.²¹ Το παλαιότερο σχετίζεται πιθανότατα με τον αρχικό πυρήνα λατρείας. Αξιοπρόσεκτο είναι το ότι, συγκρίνοντας το παλαιότερο δάπεδο –που εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία, κοντά στην αψίδα και την αγία πρόθεση– με τη βάση του κεντρικού γοθτικού κίονα του 15ου αιώνα, υπάρχει αισθητή υψομετρική διαφορά.²² Αυτό ενισχύει την άποψη ότι το βόρειο κλίτος, όπου βρίσκεται και η έκκεντρη αψίδα, ανήκουν σε βυζαντινή φάση, ενώ το νότιο κλίτος, με τον κεντρικό κίονα, απαρτίζουν τη μεταγενέστερη γοθτική προσθήκη. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι, κατά τις ανασκαφές εντός αλλά και εκτός του ναού, δεν βρέθηκε καμιά ταφή, πράγμα πάντως που, αν συνέβαινε, δεν θα ήταν ασύνηθες, κυρίως δε σε γοθτικούς ναούς και παρεκκλήσια.²³

Σε τοπογραφικό σχέδιο της μονής του 1915 (βλ. εδώ Εικ. 8), σημειώνονται τρεις τάφοι, στη νότια πλευρά του συγκροτήματος του μοναστηριού. Σύμφωνα με τον ιερέα της μονής, Οικονόμο Ζαχαρία Γεωργίου, οι τάφοι αυτοί ανήκαν σε ιερείς και ιερομονάχους, αφού εκεί βρισκόταν το κοιμητήριο της μονής.²⁴ Όμως, μετά την ασφαλτό-

¹⁹ Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

²⁰ Ταουσιάνης, *Αι Εκκλησίαι του Ριζοκαρπάσου*, 118. Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

²¹ Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

²² Η παρατήρηση ανήκει στον Διομήδη Μυριανθέα.

²³ Chamberlayne, *Lacrimae Nicossiensis*. Foulías, *The Church of Our Lady Angeloktisti*, 20-21.

²⁴ Το φαινόμενο της δημιουργίας κοιμητηρίων στα προαύλια ναών τεκμηριώνεται ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή και πιο έντονα από τον 7ο αιώνα και μετά, βλ. Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 30. Το ίδιο συνέβαινε, εξάλλου, και

στρωση της αυλής, το 1967, επί Οικονόμου Κλεόπα Κουρουζίδη, οι τάφοι αυτοί καλύφθηκαν.²⁵ Ο νοτιότερα ευρισκόμενος τάφος ανήκε στον κτήτορα της μονής, Οικονόμο π. Ιωάννη, που πέθανε το 1909.²⁶ Ο άλλος τάφος ανήκε στον ιερομόναχο της μονής Πανάρετο, ο οποίος πέθανε το 1907.²⁷ Σήμερα, στη νότια πλευρά του προαυλίου της μονής, υπάρχουν δύο σύγχρονοι τάφοι: ο νέος τάφος του π. Ιωάννη,²⁸ όπου υπήρχε και η προτομή του, και εκείνος του ευεργέτη της μονής, Αριστόδημου Γ. Παπαπέτρου, ο οποίος πέθανε το 1967 (Εικ. 9).²⁹

Ο Enlart είχε διατυπώσει τον προβληματισμό κατά πόσον υπήρχε κάποιο άλλο κτίσμα στη θέση του σημερινού καθολικού, σε σχέση με το οποίο το παρεκκλήσιο να λειτουργούσε ως κρύπτη.³⁰ Αναφέρει επίσης

στη νότια αυλή του ναού του Αγίου Συνεσίου στο Ριζοκάρπασο, βλ. Ταουσιάνης, *Αι Εκκλησΐαι του Ριζοκαρπάσου*, 18, ή ακόμα και στην Αγία Παρασκευή της Γεροσκήπου, βλ. Φούλιας, Χατζηχριστοδούλου, *Ο ναός της Αγίας Παρασκευής*, 38.

²⁵ Αναφέρεται σχετικά στην εφημερίδα *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1967: «...εργάζονται πυρετωδώς διά την ασφαλτόστρωσιν ολοκλήρου της μεγάλης πλατείας της Μονής, παλαιά και άχρηστα κτίρια κατεδαφίζονται, οι μη ασφαλτοστρωμένοι χώροι καθαρίζονται και επιστρώνονται με χαβάραν».

²⁶ Μερικά χρόνια μετά τον θάνατό του έγινε ανακομιδή των λειψάνων του και ανεγέρθηκε μνημείο με την προτομή του στο προαύλιο της μονής, Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 76-77, 151-153.

²⁷ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 129. Το λαϊκό ποίημα του Χ. Ν. Πτωχόπουλου, *Ο θάνατος του ιερομονάχου του Αποστόλου Ανδρέου*, εν Βαρωσίσις 1908, 1-5, ιδίως 5, αναφέρεται στο γεγονός αυτό και στην ταφή του στο μοναστήρι. Ευχαριστώ τον Κωστή Κοκκινόφτα για την πληροφορία και την αυτούσια φυλλάδα με το ποίημα.

²⁸ Η προτομή βρισκόταν στη θέση της μέχρι τις 19 Αυγούστου 1974, οπότε η Καρπασία καταλήφθηκε από τα τουρκικά στρατεύματα κατοχής, βλ. Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 77-78.

²⁹ Ο Παπαπέτρου δώρισε όλη του την περιουσία στη μονή, με μόνη παράκληση να ταφεί στον περιβόλο της: Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, 37 και Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 39.

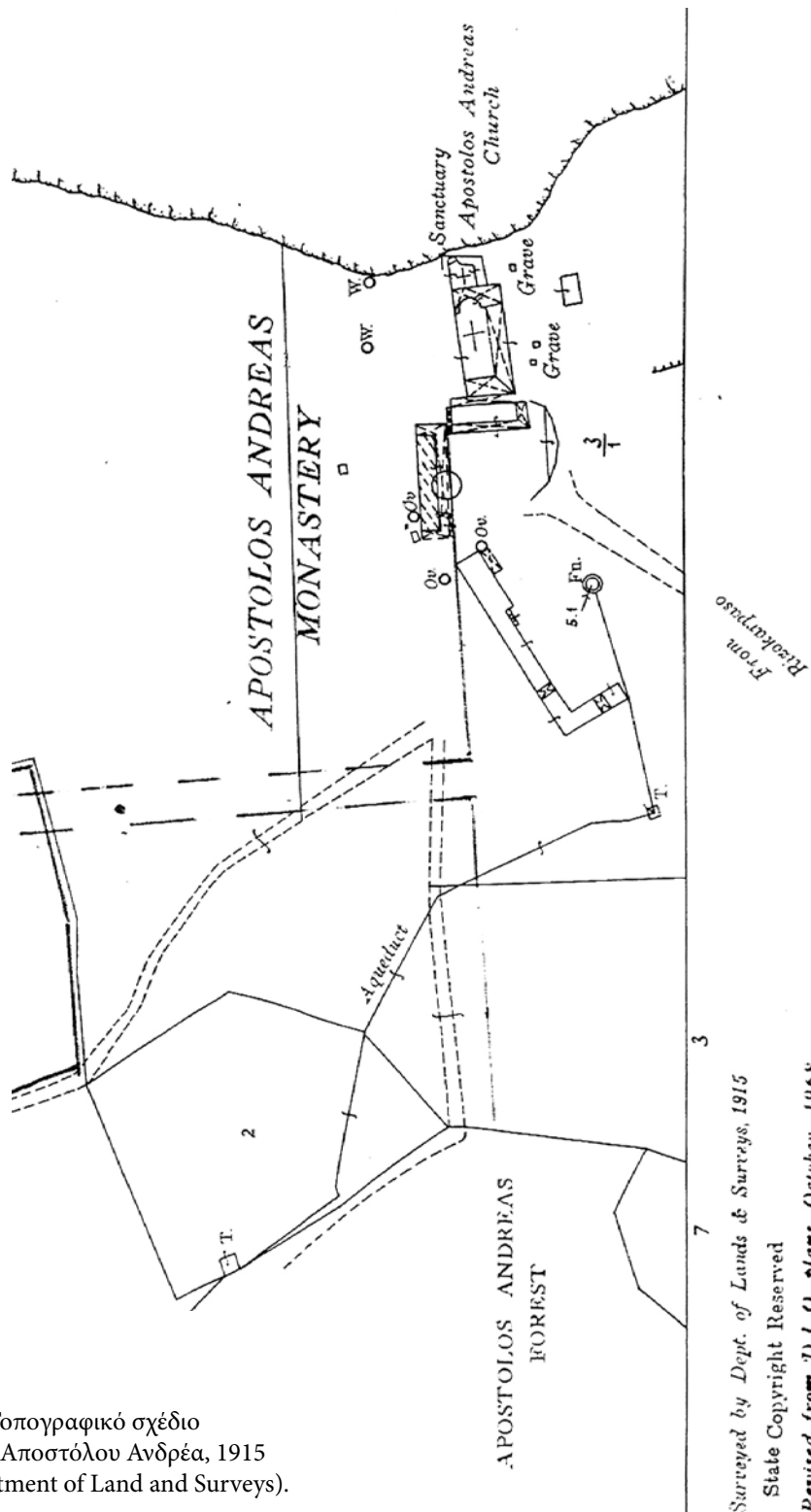
³⁰ Enlart, *Gothic Art*, 309-313. Η υπόθεση, πάντως, που είχε διατυπωθεί στο Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 133, ότι η ημικυκλική καμάρα, από την οποία διέρχεται το υπόγειο αγίασμα, ήταν πιθανόν βυζαντινή, απεδείχθη μετά τις ανασκαφές ότι είναι των μέσων του 20ού αιώνα.

Εικ. 6. Στόμιο πηγαδιού σφραγισμένο με λίθινη πλάκα, στη νοτιοδυτική εξωτερική πλευρά του παρεκκλησίου (Α. Φούλιας, 2019).

Εικ. 7. Το εσωτερικό του παρεκκλησίου προς ανατολάς, προ του 1974 (R. Wideson, *Cyprus, Images of a Lifetime*, Λεμεσός 1992).

Εικ.8. Τοπογραφικό σχέδιο
Μονής Αποστόλου Ανδρέα, 1915
(Department of Land and Surveys).

Surveyed by Dept. of Lands & Surveys, 1915
State Copyright Reserved
Revised from D.L.O. plans, October, 1968

Εικ. 9. Ο τάφος του ευεργέτη Αριστόδημου Γ. Παπαπέτρου (Α. Φούλιας, 2012).

ότι το τετράγωνο παράθυρο, που βρίσκεται στον βόρειο τοίχο, ίσως είναι παλαιότερο του μεσαιωνικού παρεκκλησίου. Σε φωτογραφία του τέλους του 19ου αιώνα φαίνεται λίθινο τέμπλο, το οποίο στη συνέχεια χάθηκε. Ίχνη του τέμπλου αυτού εντοπίστηκαν στις τελευταίες ανασκαφές (2018).³¹

Οι τελευταίες ανασκαφές έφεραν στο φως, όπως ήδη αναφέραμε, ασφαλείς ενδείξεις ύπαρξης παλαιότερου πυρήνα λατρείας.³² Η θέση αυτή ενισχύεται σημαντικά από τον εντοπισμό, σε παλαιότερη επισκόπηση του χώρου, αλλά και κατά την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, τριών συνολικά παλαιοχριστιανικών (4ου-7ου αι.) αρχιτεκτονικών μελών: ενός κορινθιακού τύπου μαρμάρινου κιονοκράνου,³³ ενός

³¹ Νικολάου, «Νέα στοιχεία». Για το λίθινο τέμπλο, βλ. εδώ Μυριανθούς, «Η αρχιτεκτονική του μοναστηριακού συγκροτήματος» σελ. 112.

³² Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

³³ Είχε βρεθεί το 1966, σε επισκόπηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων, στον χώρο του ακρωτηρίου του Αποστόλου Ανδρέα, κοντά στη μονή, βλ. Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

sectilium³⁴ και αποτμήματος τράπεζας προσφορών.³⁵ Μαρμάρινος αποσπασματικός κίονας, που βρισκόταν στα βράχια κοντά στο αγίασμα, έχει σήμερα μεταφερθεί στην αυλή, μπροστά από το καθολικό. Η προέλευσή του είναι άγνωστη. Όλα εντοπίστηκαν σε διαταραγμένα αρχαιολογικά στρώματα.³⁶ Το πιθανότερο είναι να υπήρξε άγνωστο σε μας κτήριο της εποχής αυτής, αφού η απόσταση που χωρίζει τη μονή από τις πλησιέστερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές στον Άγιο Φίλωνα και στην Αφέντρια είναι γύρω στα 28 χμ. Συνεπώς φαντάζει πολύ δύσκολο, αν όχι απίθανο, να είχαν μεταφερθεί τα μαρμάρια αυτά μέλη από τόση απόσταση. Εξάλλου, η τοποθεσία του σπηλαιού πλησίον του ανταγωνιστικής λατρείας ιερού της Ακραιάς Αφροδίτης, η ύπαρξη πηγής νερού,³⁷ η τοπική παράδοση,³⁸ αλλά και η άνθηση του αναχωρητισμού σε ολόκληρη τη χερσόνησο της Καρπασίας ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια³⁹ συνηγορούν πλέον εντονότερα ότι το σπήλαιο, το οποίο διασυνδέθηκε τον 15ο αιώνα με το γοτθικό παρεκκλήσιο, σχετιζόταν με ασκητήριο ή χρησίμευσε αρχικά ως τέτοιο.⁴⁰

Στην Κύπρο δεν μαρτυρείται και δεν σώθηκε κανένας αρχαίος ναός, ο οποίος να μετατράπηκε σε χριστιανικό.⁴¹ Παρά ταύτα, όμως,

³⁴ Οκτάγωνο πλακίδιο μαρμαροτετήματος (opus sectile), το οποίο εντοπίστηκε κάτω από το ανεσκαμμένο δάπεδο του παρεκκλησίου.

³⁵ Εντοπίστηκε βόρεια της μονής.

³⁶ Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

³⁷ Απαραίτητη σε όλες τις περιπτώσεις προϋπόθεση για τη δημιουργία ασκητηρίου είναι η γειτνιάσή του με πηγή νερού, όπως τα παραδείγματα στο Φούλιας, «Ασκητήρια».

³⁸ Η τοπική παράδοση αναφέρεται σε σπήλαιο, όπου υπήρχε μέσα εικόνα του αγίου: Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 35.

³⁹ Χριστοδούλου, «Αρχαίος μοναχισμός», 93-108, ιδίως 96-101. Παπαγεωργίου, «Λαξευτά ασκητήρια», 33-96. Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 21, 24, 26-27.

⁴⁰ Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁴¹ Karageorghis, "From Paganism to Christianity", 179-194, ιδίως 181-182. Στην Ελλάδα, αντιθέτως, τεκμηριώνονται πολλές περιπτώσεις μετατροπής ειδωλολατρικών ναών σε χριστιανικούς. Βλ. Πάλλας, «Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική», 7-86. Σωτηρίου, *Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων*, 5-50. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, 79-105, ιδίως 79-91. Καζα-

έχουμε αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες μαρτυρείται, είτε από τα αρχαιολογικά ευρήματα είτε από τις πηγές και την ισχυρή τοπική παράδοση, ότι εκεί όπου υπήρχε εδραιωμένη παγανιστική λατρεία, σύντομα (ήδη από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και εξής) αναπτύχθηκε στον ίδιο χώρο ή πλησιόχωρα ανταγωνιστική ή διάδοχη χριστιανική λατρεία.⁴² Αυτό έγινε με την εγκατάσταση ασκητών ή με την ανέγερση χριστιανικού ναού, όπως στην περίπτωση της Μονής των Ιερέων στην Πάφο, όπου τον 4ο αιώνα οικοδομήθηκε παλαιοχριστιανικός ναός πάνω από τα ερείπια αρχαίου τεμένους της Ήρας,⁴³ ή την περίπτωση της αρχαίας Ταμασσού, όπου τη λατρεία του Ασκληπιού και άλλων θεοτήτων ανταγωνίστηκε και αντικατέστησε σταδιακά η τιμή προς τον άγιο Ηρακλείδιο, μαθητή των αποστόλων Παύλου και Βαρνάβα, ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα, όπως φανερώνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα.⁴⁴ Στην πρωτόθρονη πόλη της Σαλαμίνας/Κωνσταντίας, σε κοντινή απόσταση από τον περίφημο ναό του Δία,⁴⁵ οικοδομήθηκε, παράλληλα και ανταγωνιστικά προς την παλαιά θρησκεία, κατά το τέλος του 4ου-αρχές 5ου αιώνα, η εντυπωσιακή επτάκλιτη βασιλική, η

νάκη-Λάππα, «Η Αθήνα από την Ύστερη Αρχαιότητα ως την τουρκική κατάκτηση», 194-219, ιδίως 200. Καλδέλλης, *Ο βυζαντινός Παρθενώνας*.

⁴² Στην Κύπρο, η μετάβαση από την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό ήταν γενικά ομαλή. Βλ. Nicolaou, “The Transition from Paganism to Christianity”, 13-17. Papa-georghiou, Foulias, “L’ architecture funéraire”, 201-225, ιδίως 201-207 και σποραδικά. Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 9-46, ιδίως 9-12. Mavrojanis, “The ‘House-Annex of Eustolios’”, 509-529.

⁴³ Παπαγεωργίου, «Λαξευτά ασκητήρια», 33-34. Τριανταφυλλόπουλος, «Αγία Μονή», 115-116. Perdakis, “Le monastère des Hieréon”, 227-242. Πεردίκης, «Μονή των Ιερέων», 9-30. Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση του ερειπωμένου μεσαιωνικού ναού του Αγίου Φιλήμονος, στο εγκαταλελειμμένο χωριό Λιβάδι Τηλλυρίας στην Πάφο, για τον οποίο διαπιστώθηκε ότι ήταν κτισμένος πάνω από αρχαίο ναό, με χρήση παλαιού οικοδομικού υλικού και πήλινων αγαλμάτων από το παγανιστικό ιερό στο υπόστρωμα του δαπέδου. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα του μνημείου, δρα Ε. Ράπτου, τον οποίο ευχαριστούμε για τη συζήτηση του θέματος, δεν έχει αποκλειστεί το ενδεχόμενο να υπήρχε και παλαιότερο του μεσαιωνικού ναού χριστιανικό κτίσμα, βλ. Ε. Ράπτου, «Αρχαία ιερά και λατρείες», 23-25, ιδίως 25.

⁴⁴ Buchholtz & Untiedt, *Tamassos*, 58-61. Παπαγεωργίου, *Ιερά Μονή Αγίου Ηρακλείδιου*, 13-15.

⁴⁵ Mavrojanis, “The Temple of Zeus Olympios at Salamis”, 509-544.

λεγόμενη του Αγίου Επιφανίου.⁴⁶ Το ίδιο φέρεται να συνέβη και στο Σταυροβούνι, όπου, σύμφωνα με παλαιά προφορική παράδοση, η χριστιανική μονή οικοδομήθηκε από την αγία Ελένη τον 4ο αιώνα πάνω σε αρχαίο ιερό της Αφροδίτης ή πιθανότερο του Ολυμπίου Διός.⁴⁷ Επίσης, η παλαιοχριστιανική βασιλική της ακρόπολης της Αμαθούντας (τέλος 6ου-αρχές 7ου αι.) κτίστηκε δίπλα και μερικώς πάνω από το ιερό της Αφροδίτης.⁴⁸

Η ανάπτυξη και διάδοση στην Κύπρο του ασκητικού ιδεώδους ήδη από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, με τις εμβληματικές παρουσίες των αγίων Ιλαρίωνος (291-371) και του μαθητή του Επιφανίου (367-403), συνέβαλαν ώστε το νησί να καταστεί σημαντικό μοναστικό κέντρο της παλαιοχριστιανικής περιόδου.⁴⁹ Απόδειξη τούτου τα ασκητήρια, τα οποία υπάρχουν μέχρι σήμερα και ορισμένα διασώζουν, μέσα από την ιστορία και την παράδοση, ονόματα αναχωρητών που ασκήτευσαν εκεί. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα ασκητήρια ή οι τάφοι τους διασυνδέθηκαν με ναούς, όπως λ.χ. των Αγίων Ηλιοφώτων, μεταξύ Κάτω Μονής και Μιτσερού,⁵⁰ του Αγίου Αναστασίου στην Περιστερω-

⁴⁶ Σύμφωνα με τον *Bio* του αγίου, η αγνώστου αρχικής αφιέρωσης βασιλική άρχισε να κτίζεται στο τέλος του 4ου αιώνα, ζώντος του αγίου Επιφανίου Κωνσταντίας (367-403) και όταν ακόμα στην πόλη υπήρχαν πλούσιοι ειδωλολάτρες: Rapp, *The Vita of Epiphanius of Salamis*, 142. Megaw, "Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus", 57-88, ιδίως 61-62. Παπαγεωργίου, «Η βασιλική του Αγίου Επιφανίου», 35-58. Φούλιας, «[Επιφανίου] Βασιλική (Σαλαμίνα)», 258. Foulias, "The Basilica of St. Epiphanius", 719-729. Περισσότερα για τον άγιο Επιφάνιο, βλ. Κωνσταντινίδης, «Ο Βίος και τα συγγράμματα του αγίου Επιφανίου», 245-274.

⁴⁷ *Η Ιερά Μονή Σταυροβουνίου*, 23.

⁴⁸ Aupert et al., *Οδηγός Αμαθούντας*, 57-64, 72-82. Pralong, *La basilique de l'acropole d'Amathonte*, 411-455, ιδίως 440, 452-455.

⁴⁹ Χάκκετ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, 220-250, 252-257. Παπαγεωργίου, «Λαξευτά ασκητήρια», 33-96, ιδίως 33-34 και 39-40. Χριστοδούλου, «Αρχαίος μοναχισμός», 93-108, ιδίως 96-101. Κωνσταντινίδης, «Ο Βίος και τα συγγράμματα του αγίου Επιφανίου», 245-274, ιδίως 245-255.

⁵⁰ Σταυροβουνιώτης, «Οι εν Κύπρω όσιοι και θεοφόροι ασκηταί», 43-97, ιδίως 43-51.

νοπηγή,⁵¹ του Αγίου Επιφανίου στην Αγία Νάπα,⁵² του Αγίου Αντωνίου και της Αγίας Θέκλας στη Σωτήρα Αμμοχώστου,⁵³ του Αγίου Κενδέα στο Αυγόρου,⁵⁴ του Αγίου Θεράποντος στην Αγκαστίνα,⁵⁵ του Αγίου Κασσιανού στην Αλέκτορα κ.ά.⁵⁶

Η μακρόχρονη παρουσία στη μητροπολιτική Σαλαμίνα/Κωνσταντία του χαλκέντερου αρχιερέα της αγίου Επιφανίου (367-403) και η τοποθέτηση ως επισκόπου στην αρχαία Καρπασία του μαθητή του, Φίλωνος,⁵⁷ φαίνεται να συνέβαλε στη σταθερή εξάπλωση του Χριστιανισμού στην ακριτική χερσόνησο· αυτό μαρτυρεί εξάλλου και η πυκνή διασπορά σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων,⁵⁸ τα οποία χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι.): η Μονή της Παναγίας της Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη,⁵⁹ η Μονή της Παναγίας Κυράς ή Λειβαδιώτισσας στα Λειβάδια Αμμοχώστου,⁶⁰ η βασιλική της Αγίας Τριάδας στη Γιαλούσα, η βασιλική του Αγίου Φίλωνος στην αρχαία Καρπασία,⁶¹ οι βασιλικές της Παναγίας

⁵¹ Κοκκινόφτας, *Οι Άγιοι της Περιστερωνοπηγής*, 17-26. Ιωακείμ, «Αναστάσιος Όσιος εν Κύπρω», 405.

⁵² Σμάγας, *Κάβο Γκρέκο*, 73-78. Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁵³ Δίπλα στο λαξευτό ασκητήριο της Αγίας Θέκλας εντοπίστηκε παλαιοχριστιανική βασιλική: Ιωάννου, Χατζηχριστοδούλου, *Σωτήρα Αμμοχώστου*, 51-52, 68-71.

⁵⁴ Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁵⁵ Διάκου, *Αγκαστίνα*, 7-10. Βλασίου Μοναχού, *Πατερικόν της νήσου Κύπρου*, 77. Χατζηχριστοδούλου, «Αγκαστίνα».

⁵⁶ Για το ασκητήριο του Αγίου Κασσιανού, βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου*, 30-39. Περδίκης, «Το κοιμητήριον του Αγίου Κασσιανού», 146-150.

⁵⁷ Γεωργίου, «Η επισκοπή Καρπασίας», 127-146. Πρβλ. Χριστοδούλου, «Αρχαίος μοναχισμός», 93-108, ιδίως 96-101 και Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁵⁸ Για μια γενική εποπτεία των μνημείων της περιόδου, βλ. Χοτζάκογλου, «Η αρχιτεκτονική στους παλαιοχριστιανικούς και μεσοβυζαντινούς ναούς της Καρπασίας», 269-293.

⁵⁹ Megaw, Hawkins, *Panagia Kanakaria*. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 282-298.

⁶⁰ Megaw, Hawkins, «A Fragmentary Mosaic», 363-366, εικ. 1-2, φωτ. Α'-Ε'. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 255-262. Φούλιας, «Παναγία Κυρά», 831-842.

⁶¹ Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, πίν 10β. Du Plat Taylor, «Excavations at Ayios Philon», 152-216. Du Plat Taylor, Megaw, «Excavations at Ayios Philon», 209-250. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 372-378.

και των Αγίων Ασωμάτων στην Αφέντρικα/αρχαία Ουρανία,⁶² η αταύτιστη βασιλική στην περιοχή Αγιούριν στο Ριζοκάρπασο,⁶³ οι βασιλικές στη Συκάδα⁶⁴ και την Κορόβια⁶⁵ κ.ά. Ακόμα πιο σημαντικά για την περίπτωση που εξετάζουμε εδώ είναι τα τεκμήρια εξάπλωσης του αναχωρητισμού στην περιοχή, δηλαδή το πλήθος των ασκητηρίων- πρόκειται συνήθως για προχριστιανικούς λαξευτούς τάφους, οι οποίοι μετατράπηκαν σε ασκητήρια, ενώ αρκετά από αυτά στη συνέχεια διασυνδέθηκαν με ναούς.⁶⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής περιπτώσεις: του Αγίου Σωζομένου στη Γαλάτεια,⁶⁷ του Αγίου Θύρσου στη Γιαλούσα,⁶⁸ της Αγίας Φωτούς στον Άγιο Ανδρόνικο,⁶⁹ του Αγίου Συνεσίου στο Ριζοκάρπασο,⁷⁰ της Αγίας Σολομονής στην Κώμα του Γιαλού,⁷¹ της Αγίας Παυλούς στην Αγία Τριάδα,⁷² στις Τσάμπρες στο Ριζοκάρπασο,⁷³ όπως και την ενδιαφέρουσα αλλά ανεξερεύνητη αρχαιολογική θέση

⁶² Megaw, “Three Vaulted Basilicas”, 48-56. Papageorghiou, “Cities and countryside”, 27-51, ιδίως 40-42. Stewart, *Domes of Heaven*, 41-46. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 379-388. Φούλιας, *Αρχιτεκτονική και μνημειακή ζωγραφική*, 56-70.

⁶³ Ταουσιάνης, *Αι Εκκλησΐαι του Ριζοκαρπάσου*, 84.

⁶⁴ Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 391.

⁶⁵ Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 187-191. Φούλιας, *Αρχιτεκτονική και μνημειακή ζωγραφική*, 71-83. Stewart, *Domes of Heaven*, 46-48. Πρβλ. Γεωργίου, «Βυζαντινή Καρπασία», 58.

⁶⁶ Χοτζάκογλου, «Η αρχιτεκτονική στους παλαιοχριστιανικούς και μεσοβυζαντινούς ναούς της Καρπασίας», 270-274. Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁶⁷ Χατζηχριστοδούλου, «Οι άγιοι της Καρπασίας», 414. Πρβλ. Χοτζάκογλου, «Η εντοίχια μνημειακή ζωγραφική στους ναούς της Καρπασίας», 458. Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁶⁸ Χατζηχριστοδούλου, «Θύρσου ή Θέρισσου Αγίου ναός», 375-376. Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, 32.

⁶⁹ Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου*, §34. Χριστοδούλου, «Αρχαίος μοναχισμός», 99-100. Σταυροβουνιώτης, «Οσία Φωτεινή η Κυπρία», 669-672. Φούλιας, «Ασκητήρια».

⁷⁰ Μακαρίου Γ', *Αγία νήσος*, 45. Ταουσιάνης, *Αι Εκκλησΐαι του Ριζοκαρπάσου*, 18. Χατζηχριστοδούλου, «Οι άγιοι της Καρπασίας», 412-413.

⁷¹ Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 234-241. Φούλιας, «Μνημειακή εντοίχια ζωγραφική στην Καρπασία», 384-386.

⁷² Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 9-46, ιδίως 21.

⁷³ Dray, Du Plat Taylor, “Tsambres and Aphendrika”, 24-123. Χριστοδούλου, «Αρχαίος μοναχισμός», 100-101.

Εικ. 10. Τοποθεσία Πέντε Αγιοί. Σε πρώτο πλάνο, η λαξευτή κλίμακα που οδηγεί σε σπήλαιο αγιάσματος. Στο κέντρο διακρίνονται τα ερείπια βυζαντινού ναού (Α. Φούλιας, 2012).

Εικ. 11. Ερείπια κτηρίου άγνωστης χρήσης, βορείως της μονής (Α. Φούλιας, 2019).

των Πέντε Αγίων επίσης στο Ριζοκάρπασο, πέντε περίπου χιλιόμετρα πριν από το μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα, στη βόρεια ακτή, όπου εντοπίστηκαν ερείπια ναού και υπολείμματα σπηλαιωδών ασκητηρίων⁷⁴ (Εικ. 10). Οι πολλές και όμορες αυτές περιπτώσεις παλαιών ασκητηρίων δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι και στο ερημικό ακρωτήριο του Αποστόλου Ανδρέα το ίδιο θα είχε συμβεί.

Στην περιοχή γύρω από τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανική θέση, αλλά αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί, αφού ποτέ δεν έγινε καμιά συστηματική αρχαιολογική επισκόπηση, ούτε βέβαια ανασκαφή. Άλλωστε, η αναμόχλευση των χωμάτων κατά τις πρόσφατες έρευνες, καθώς και τα στοιχεία που αναφέρθηκαν πιο πάνω, φαίνεται να υποδεικνύουν μακρόχρονη χρήση του χώρου.

Τόπος συνάντησης χριστιανών και μουσουλμάνων

Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα αποτελεί εδώ και αιώνες τόπο προσκυνήματος⁷⁵ για τους χριστιανούς, αλλά και για τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού, αν και ιδιοκτησιακά ανήκε πάντοτε στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου. Απόδειξη τούτου, οι χιλιάδες των επισκεπτών κάθε χρόνο, αλλά και το πλήθος των θαυμάτων που αποδίδονται στον Πρωτόκλητο απόστολο και τα οποία μαρτυρούνται αδιακρίτως από όλους τους προσερχόμενους σε αυτόν, χριστιανούς και

⁷⁴ Φούλιας, «Η ανεικονική ζωγραφική», 123-145, ιδίως 124 υποσ. 8. Παπαγεωργίου, Φούλιας, «Ταφική αρχιτεκτονική», 26-27. Δυστυχώς, σε πρόσφατη επίσκεψή μας (3 Αυγούστου 2019), διαπιστώσαμε ότι ο ναός ανασκάφτηκε από αρχαιοκάπηλους.

⁷⁵ Το φαινόμενο της κοινής απόδοσης τιμής σε τόπους λατρείας από πιστούς των δύο μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών ανέδειξε στις αρχές του 20ού αιώνα ο F. Hasluck στο μνημειώδες έργο του, *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων*. αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις της μονής του Αγίου Γεωργίου του Κουδουνά στην Πρίγκηπο, του Αγίου Ιωάννη του Ρώσσου στο Προκόπι της Καππαδοκίας, της Παναγίας της Μολυβοσκέπαστης στο Σεράγεβο, της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη, της Παναγίας Σουμελά στην Τραπεζούντα, βλ. Hasluck, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, 1, 143-183.

μουσουλμάνους.⁷⁶ Μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, το 2003, εύκολα γίνεται αντιληπτή η εξαιρετική τιμή και ο σεβασμός που συνεχίζει να απονέμεται προς τον άγιο, όχι μόνο από Ορθόδοξους χριστιανούς Ελληνοκύπριους και μουσουλμάνους Τουρκοκύπριους, αλλά ακόμα και από Τούρκους εκ Τουρκίας, οι οποίοι καταφθάνουν καθημερινά με λεωφορεία και ιδιωτικά αυτοκίνητα στη μονή. Παρόμοια φαινόμενα συναντούμε συχνά, ειδικά προ του 1974, όπως στη λεγόμενη «κατακόμβη» της Αγίας Σολομονής στην Κάτω Πάφο,⁷⁷ στον Άγιο Χαράλαμπο στο Ιστιντζιό,⁷⁸ στην Παναγία Φανερωμένη⁷⁹ και στην Παναγία στο Κιβισίλι –αμφότερα στη Λάρνακα–, στον Άγιο Επιφάνιο στην Πάχνα Λεμεσού,⁸⁰ αλλά και στο τέμενος Kirkklar Tekke / Άγιοι Σαράντα στην Τύμπου, όπου, το 2007, δίπλα από το ερειπωμένο τότε τέμενος, εντοπίστηκε τυχαία μια παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτά του 5ου και 6ου αιώνα.⁸¹ Το ίδιο συνέβαινε και στο τέμενος Τουραπί τεκκέ στη Λάρνακα, που σχετίζεται με τον τάφο του αγίου Θεράποντα Επισκόπου Κιτίου.⁸²

⁷⁶ Κυριαζής, «Δημώδης Κυπριακή Ιατρική», 1-186, ιδίως 7-10. Gunnis, *Historic Cyprus*, 168-170. Langdale, *In a Contested Realm*, 182-183. Bağışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 66-72 και σποραδικά. Για τη σχέση των μουσουλμάνων της Κύπρου με τον Απόστολο Ανδρέα και θαύματα, βλ. Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 101-128.

⁷⁷ Bağışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 66-72, ιδίως 69.

⁷⁸ Χατζηχριστοδούλου, Φούλιας, *Λυσός*, 70-74. Bağışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 676-681.

⁷⁹ Deschamps, *Στην Κύπρο τη χώρα της Αφροδίτης*, 30. Bağışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 69.

⁸⁰ Φούλιας, «Ο ναός του Αγίου Επιφανίου στην Πάχνα», 43-44.

⁸¹ Ο χώρος αποτελείτο αρχικά από υπόγειο λαξευτό συγκρότημα προχριστιανικών τάφων, που διασυνδέθηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο με βασιλική. Κατά τον 18ο αιώνα ο χώρος κατελήφθη από το μοναστικό Σουνιτικό Τάγμα των Νακσιημεπντή. Οι χριστιανοί συνέχισαν να τιμούν στον χώρο τη μνήμη των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων της Σεβάστειας και οι μουσουλμάνοι σαράντα άγνωστους δερβίσηδες, βλ. Φούλιας, «Άγιοι Σαράντα», 3-24, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Ο ίδιος, “The Basilica of Agioi Saranta”, 381-391. Bağışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 190-195.

⁸² Το τέμενος *Τουραπί*, δυστυχώς, κατεδαφίστηκε στα μέσα του 20ού αιώνα, βλ. Hackett, *A History*, 421. Delehaye, “Saints de Chypre”, 247-248. Papageorghiou, “Cities and Countryside”, 38-39. Χαρίτων μοναχός, «Μερική αναθεώρηση του εν

Συνοψίζοντας τα πιο πάνω, θα λέγαμε ότι αυτά συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η αρχική χρήση του χώρου της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα σχετίζεται με την πρώιμη ανάπτυξη του Χριστιανισμού στην περιοχή, όπου υπήρχε το σημαντικό παγανιστικό ιερό της Ακράϊας Αφροδίτης. Πιθανότατα ο χώρος, και ειδικά το σπήλαιο που υπήρχε εκεί, να χρησίμευσε αρχικά ως ασκητήριο.

Η αναφορά του al-Harawī

Πρόσφατα, από τουρκικούς κύκλους, ηγέρθη ζήτημα ανέγερσης μουσουλμανικού τεμένους στον Απόστολο Ανδρέα.⁸³ Η θέση αυτή στηρίχθηκε στους ισχυρισμούς δύο Τούρκων καθηγητών, οι οποίοι διδάσκουν σε «πανεπιστήμια» των κατεχομένων, ότι η τιμή που αποδίδεται από τους μουσουλμάνους της Κύπρου στο συγκεκριμένο χριστιανικό μοναστήρι οφείλεται τάχα σε παράδοση περί ταφής εκεί ενός Sahabe, δηλαδή συνοδού του προφήτη Μωάμεθ, και όχι στη χριστιανική παράδοση για τον απόστολο Ανδρέα.⁸⁴ Τον ισχυρισμό αυτόν διατύπωσαν στηριζόμενοι σε κείμενο του μεσαιωνικού μουσουλμάνου συγγραφέα al-Harawī⁸⁵ (απεβίωσε το 1215), ο οποίος, όταν επισκέφθηκε την Κύπρο, αναφέρει ότι είδε εντοιχισμένη στην «ανατολική εκκλησία» (*al-Kanīṣah al-Sharqiyyah*) μια αραβική ταφική επιγραφή για τον ʿUrwa ibn Thābit. Πιο κάτω παραθέτουμε σε φωτοτυπία αυτούσιο το αραβικό κείμενο και, στη συνέχεια, την αγγλική του μετάφραση:⁸⁶

χρήσει καταλόγου Επισκόπων», 152-157, εικ. 1, 2. Bağışkan, *Kibris'in Geçmişine Yolculuk*, 590-594.

⁸³ Πρβλ. Harmanşah, "Appropriating Common Ground?", 481.

⁸⁴ Πρόσφατα πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα στον ελληνοκυπριακό Τύπο, για την πιθανή ανέγερση μουσουλμανικού τεμένους στη μονή, προκάλεσαν τη συζήτηση του θέματος ακόμα και από τους ηγέτες των δύο Κοινοτήτων στην Κύπρο, βλ. εφ. *Η Σημερινή της Κυριακής*, 24 Φεβρουαρίου 2019, σ. 1, 8 και 3 Μαρτίου 2019, σ. 1, 24. Πρβλ. Harmanşah, "Appropriating Common Ground?", 477-488, ιδίως 479.

⁸⁵ Για το πρωτότυπο αραβικό κείμενο, βλ. Combe et. al., *Répertoire d'épigraphie arabe* για τη γαλλική μετάφραση, βλ. Sourdel-Thomine, *Al-Harawi*, 126. Πρβλ. Christides, *The Image of Cyprus*, 54, 113.

⁸⁶ Ευχαριστούμε θερμά τον δρα Tarek Mansour Muhammad, Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ain Shams του Καΐρου, για τη συζήτηση του θέματος και

هذه الجزيرة، وغرق المركب عند خروجي من هذه الجزيرة وركبت مع قوم من الروم إلى جزيرة قبرس.

جزيرة قبرس

ورأيت بجزيرة قبرس مكتوباً على حجر ما هذه صورته: بعد البسملة وسورة الإخلاص: «هذا قبر عروة بن ثابت، توفي في شهر رمضان سنة تسع وعشرين للهجرة» وهذا الحجر مبني في حائط الكنيسة الشرقية، وبها قبر أم حرام ابنة ملحان، أخت أم سليم رضي الله عنها، والله أعلم.

Αγγλική μετάφραση:

"...when I went out from this island (i.e. Sicily), the ship was sunk and I rode with Greek people (Rūm) to Cyprus.

Island of Cyprus

In Cyprus, I watched a stone on which the following is written: After al-Basmalah (: In The Name of Allah Most Gracious Most Merciful) and sūrat al-Ikhlās (: sūra 112, Holy Quran). This is the tomb of 'Urwa ibn Thābit, died in Ramaḍān, year of 29 AH. This stone is fixed in the wall of the Eastern Church. There is the tomb of Om Ḥarām, daughter of Melhān, sister of Om Salīm, may Allah be pleased with her, and Allah Knows".

Στην ελληνική, το δεύτερο μέρος του αποσπάσματος θα μπορούσε να αποδοθεί ως εξής:

τη μετάφραση στα αγγλικά του πρωτότυπου αραβικού κειμένου του al-Harawī, στο 'Alī Omar (επιμ.), *Abī al-Hassan 'Alī ibn Abī Bakr al-Harawī, Al-'Isharāt Ila Ma' rifat Al-Zyarāt, Dār Al-Thaqāfa Al-Diniyyah, Cairo 2002, 53.*

«Στην Κύπρο είδα ένα λίθο, πάνω στον οποίο έγραφε τα εξής: στο όνομα του Αλλάχ του Πανάγαθου και Ελεήμονος και σύμφωνα με το κεφάλαιο 112 του Ιερού Κορανίου, αυτός ο τάφος ανήκει στον 'Urwa ibn Thābit που πέθανε τον μήνα Ραματάν (Μάιο), το έτος 29 (Hijri A.H. Στη χριστιανική χρονολόγηση αντιστοιχεί στο έτος 650 μ.Χ.). Αυτός ο λίθος είναι στερεωμένος πάνω στον τοίχο της ανατολικής εκκλησίας. Εκεί υπάρχει και ο τάφος της Om Ḥarām, κόρης του Melhān, αδελφής του Om Salīm, ας είναι ο Αλλάχ ευχαριστημένος με αυτήν, και ο Αλλάχ γνωρίζει».

Από την παράθεση του πρωτότυπου κειμένου και της μετάφρασης του συνάγεται αβίαστα το συμπέρασμα ότι η αναφορά είναι γενική και δεν καταγράφεται ονομαστικά ναός ή περιοχή. Ο προσδιορισμός «ανατολική εκκλησία» θα μπορούσε να ισχύει για κάθε εκκλησία που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Κύπρου και δεν ταυτίζεται με το Μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα, το οποίο σε καμιά περίπτωση δεν αναφέρεται ότι προσέγγισε ή επισκέφθηκε ο Harawī. Στο υποθετικό ερώτημα αν ο Harawī, γράφοντας για εκκλησία, εννοεί και μοναστήρι, την απάντηση δίνει έμμεσα ο ίδιος σε κείμενό του, όταν, σε άλλη περίπτωση, διαχωρίζει τα δύο, περιγράφοντας το Ba'lbac (Μπάαλμπεκ) και τη Sahl al-Biqā' (Κοιλάδα Μπεκάα) στον Λίβανο, αναφέροντας:

«...εκεί υπήρχε το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, ειρήνη σ' αυτόν, και σε αυτό το μοναστήρι ήταν αιχμάλωτος...».⁸⁷

Σε άλλο σημείο γράφει για ένα μοναστήρι στη Mīafarqīn, το οποίο ονομαζόταν του 'Abbād (ή 'Ubbād;).⁸⁸ Είναι λοιπόν φανερό από τα παραπάνω ότι, όπως και άλλοι Άραβες περιηγητές, έτσι και ο Harawī, ο οποίος έδινε ιδιαίτερη σημασία στα θρησκευτικά μνημεία, γνώριζε τη διαφορά μεταξύ εκκλησίας και μοναστηριού. Ως εκ τούτου, όταν εδώ αναφέρεται στην «ανατολική εκκλησία» (στα αραβικά, *al-Kanīṣah al-Sharqīyyah* και, στα τουρκικά, *Şark Kilisesi*), χρησιμο-

⁸⁷ 'Alī Omar, ό.π., 19.

⁸⁸ 'Alī Omar, ό.π., 59.

ποιώντας μάλιστα το πρόθεμα al-, τότε πρέπει να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι αναφέρεται σε συγκεκριμένο ναό και όχι σε μοναστήρι. Η αναφορά που κάνει στη συνέχεια ο Harawī, ότι: «*Εκεί υπάρχει και ο τάφος της Om Ḥarām...*», εννοώντας προφανώς το τέμενος Χαλά Σουλτάν τεκκέ,⁸⁹ το οποίο, ως γνωστόν, βρίσκεται στην Αλυκή της Λάρνακας,⁹⁰ γεννά εύλογα ερωτήματα. Λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι ο μεγαλιθικός τάφος είναι ένα προχριστιανικό μνημείο, παρόμοιο ή και σύγχρονο με τη φυλακή της Αγίας Αικατερίνης στη Σαλαμίνα⁹¹ και τη Φανερωμένη στη Λάρνακα,⁹² θα μπορούσαμε εύλογα να διερωτηθούμε μήπως η αναφορά αυτή σχετίζεται με τις προφορικές παραδόσεις των κατοίκων της Λάρνακας περί προϋπάρξεως στον χώρο του Χαλά Σουλτάν τεκκέ βυζαντινού ναού της Αγίας Αικατερίνης. Εν πάση περιπτώσει, μόνο η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στον χώρο θα μπορούσε να δώσει οριστικές απαντήσεις.

Ο V. Christides θεωρεί ότι οι διαδοχικές αναφορές στο κείμενο του Harawī περί της επιτάφιας πλάκας του ‘Urwa ibn Thābit, αφενός, και του τάφου της Om Ḥarām, αφετέρου, υποδηλώνουν ότι και τα δύο βρίσκονταν στο ίδιο σημείο. Ο Christides προβάλλει το επιχείρημα ότι ο θάνατος της δεύτερης επήλθε πιθανότατα στη Σαλαμίνα/Κωνσταντία, όπου βρίσκεται το λιμάνι στο οποίο επιτέθηκαν πρώτα οι Άραβες. Για τον τάφο της Ουμ Χαράμ στη Λάρνακα ο Christides εικάζει ότι είναι κενοτάφιο.⁹³ Η J. Sourdel-Thomine, η οποία μετέφρασε και εξέδωσε το έργο του Harawī, θεωρεί ότι ο τάφος του ‘Urwa ibn Thābit βρισκόταν αναμφίβολα στην Αμμόχωστο (*“sans doute à Famagouste,*

⁸⁹ Το τέμενος είναι το σημαντικότερο ισλαμικό μνημείο της Κύπρου, βλ. Φούλιας, «Ψηφιδωτό Παναγίας Αγγελόκτιστης», 269-325, ιδίως 78-79/80. Cobham, *The Story of Um Haram*. Αι. Αριστείδου, *Ο Τεκκές της Χαλά Σουλτάν*, Λευκωσία 1982.

⁹⁰ Παραδόσεις για τη σχέση της Αλυκής με τον άγιο Λάζαρο, βλ. στο Χοτζάκογλου, *Άγιος Λάζαρος Λάρνακος*, 12.

⁹¹ Karageorghis, *Salamis in Cyprus*, 54-63.

⁹² Cesnola, *Cyprus*, 49. Jeffery, *Historic Monuments*, 184. Αριστείδου, «Χαλά Σουλτάν τεκκέ», 340-341.

⁹³ Ο Christides, *The Image of Cyprus*, 61-63, θεωρεί ακόμα και την Πάφο πιθανό αρχικό τόπο ταφής της Ουμ Χαράμ.

le port de l'île au moyen âge).⁹⁴

Χωρίς να υπεισερχόμαστε σε ζητήματα, τα οποία δεν αφορούν στην παρούσα έρευνα, θεωρούμε ότι, σε κάθε περίπτωση, οι δύο εξέχοντες ιστορικοί/ισλαμολόγοι (V. Christides και J. Sourdel-Thomine) υποδεικνύουν τη Σαλαμίνα/Αμμόχωστο ως το πιθανότερο σημείο όπου βρισκόταν η επιγραφή. Ακόμη και αν θεωρηθούν είτε η Λάρνακα είτε η Πάφος ως ο αρχικός τόπος ταφής της Ουμ Χαράμ, σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με άλλο τόπο, πόσον μάλλον με το ακρωτήριο του Αποστόλου Ανδρέα ή το μοναστήρι του. Εφόσον θεωρήσουμε ότι η αναφορά του Harawī είναι αξιόπιστη από ιστορικής πλευράς και ότι ο ‘Ugwa ibn Thābit σκοτώθηκε κατά ή αμέσως μετά την πρώτη αραβική επιδρομή στο νησί (649),⁹⁵ πρέπει να προκριθεί η άποψη ότι η αναφορά αυτή σχετίζεται με το τέμενος της Ουμ Χαράμ στην Αλυκή της Λάρνακας ή με την –ανατολικά ευρισκόμενη– τότε πρωτεύουσα, Σαλαμίνα/Κωνσταντία,⁹⁶ αφού ο διοικητής της Συρίας Μωαβίας και οι Άραβες επιδρομείς κατέλαβαν και κατέστρεψαν την πόλη.⁹⁷

Είναι ενδεικτικό ότι τόσο στις προαναφερθείσες μεσαιωνικές πηγές, όσο και στα γραφόμενα περιηγητών και επισκεπτών κατά την Τουρκοκρατία και την Αγγλοκρατία, αλλά και σύγχρονων ερευνητών, δεν βρίσκεται καμιά που να συσχετίζει τη μονή με το Ισλάμ,⁹⁸ ενώ ούτε

⁹⁴ Christides, *The Image of Cyprus*, 61-63. I. Sourdel-Thomine, *Al-Harawi*, 126.

⁹⁵ Ενδεικτικά, για τις επιδρομές εναντίον της Κύπρου, βλ.: Jenkins, “Cyprus between Byzantium and Islam”, 1005-1014. Χατζηψάλτης, «Η Κύπρος, το Βυζάντιον και το Ισλάμ», 15-29. Οικονομάκης, «Η εν Κύπρω αραβοκρατία», 193-200. Του ιδίου, «Η Κύπρος και οι Άραβες», 219-374. Chrysos, “Cyprus in early Byzantine times”, 3-14. Φούλιας, *Αρχιτεκτονική και μνημειακή ζωγραφική*, 14-21.

⁹⁶ Πρβλ. Christides, *The Image of Cyprus*, 54, 113, 122.

⁹⁷ Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 343-344. Browning, “Byzantium and Islam in Cyprus”, 101-116, ιδίως 102-103.

⁹⁸ Saewulf, *Relatio de peregrinatione*, 50. Patapiou, “Leonardo Donà...”, 225. Cobham, *Excerpta Cypria*, 258. Hogarth, *Devia Cypria*, 83-84. G. Jeffery, *A Description*, 256-257. Gunnis, *Historic Cyprus*, 168-170. Langdale, *In a Contested Realm*, 182-183. O. Aslanapa, *Kıbrıs'da Türk Eserleri*, Kultur Bakanlığı Yayınlanndan, Istanbul 1975. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, *Rölöve ve Restorasyon dergisi*, Ankara 1975. Başışkan, *Kıbrıs'ın Geçmişine Yolculuk*, 66-72 και αλλού. Εκτενή βιβλιογραφία για τη

και οι Άγγλοι ιστορικοί του 20ού αιώνα αναφέρθηκαν ποτέ σε μουσουλμανικό τάφο ή σε οποιαδήποτε σχέση του χώρου με το Ισλάμ. Μόνο τα τελευταία χρόνια, στα τέλη του 20ού αιώνα και στις μέρες μας, ακούστηκαν μερικές ανιστόρητες εικασίες για συσχετισμό της μονής με το Ισλάμ και δήθεν «μάρτυρες» του που τάφηκαν εκεί, για προφανείς πολιτικούς λόγους και υπό το πρίσμα μιας εθνικιστικής θέασης του ζητήματος. Σε πρόσφατη κοινωνιολογική μελέτη, όπου καταγράφονται οι όψιμες αυτές αναφορές, χωρίς ωστόσο καμιά ιστορική εμβάθυνση, τεκμηρίωση ή ανάλυση, αναφέρονται ονόματα προφητών και άλλων, οι οποίοι τάχα σχετίζονται με τη μονή, όπως “Solomon, İlyas, Ali, Ahmet Bedevi, Mustafa και Haçi Aziz”.⁹⁹ Από τις αναφορές αυτές, οι πρώτες δύο μνημονεύουν πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης και η τρίτη προφήτη του σιτικού κλάδου του Ισλάμ, ενώ οι άλλες πρόσωπα για τα οποία δεν υπάρχει καμιά ιστορική ή άλλη επιστημονική βάση.¹⁰⁰

Σε πρόσφατη δημοσίευση ενός Οθωμανικού κατάστιχου φορολογίας (Defter-i-Mufassal) Ορθόδοξων μοναστηριών, του 1572,¹⁰¹ η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα δεν καταγράφεται. Στην περιοχή Καρπασίας σημειώνονται οι εξής μονές: Aya Andreniko (Άγιος Ανδρόνι-

μονή, βλ. Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 17-20.

⁹⁹ Harmanşah, “Appropriating Common Ground?”, 477-488, ιδίως 481. Πρβλ. Bağışkan, *Kibris’in Geçmişine Yolculuk*, 477-483, ιδίως 478, όπου τις ονομασίες αυτές, τις οποίες τοποθετεί σε εισαγωγικά, τις θεωρεί αποδόσεις του ονόματος του αποστόλου Ανδρέα.

¹⁰⁰ Πρβλ. Bağışkan, *Ottoman Monuments*, 39, όπου γίνεται αναφορά στο Mevlevi Tekke στη Λευκωσία και στον τάφο κάποιου Ahmed Paşa (Bedevi) εκεί. Αναφέρεται επίσης στο ίδιο, μεταφρασμένο από τα τουρκικά σύγγραμμα, με κάπως ασαφή τρόπο, ότι για το συγκεκριμένο πρόσωπο υπάρχει ισχυρισμός από απλοϊκούς ανθρώπους ότι, μεταξύ άλλων τοποθεσιών όπου πιθανόν να τάφηκε, είναι και η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα. Σε κατ’ιδίαν συνάντηση με τον αρχαιολόγο T. Bağışkan (7 Αυγούστου 2019), μας ανέφερε ότι καμιά ιστορικότητα δεν υπάρχει στις συγκεκριμένες αναφορές, που μόνο κίνητρό τους έχουν πολιτικές σκοπιμότητες· πάντως, η Harmanşah, “Appropriating Common Ground?”, 481-483, αναφέρει τον πιο πάνω αρχαιολόγο ως τον βασικό επικριτή των ισχυρισμών των δύο Τούρκων καθηγητών.

¹⁰¹ Erdoğan, “Monasteries”, 71-78, ιδίως 75. Ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Κύπρου Μ. Μιχαήλ για τη συζήτηση του θέματος.

κος), Kanakarya (Παναγία Κανακαριά), Kantara (Παναγία Κανταριώτισσα), Alagosa (;) and Liyandriranik (Παναγία Λειβαδιώτισσα;). Η παράλειψη αυτή επιβεβαιώνει την αναφορά του Donà λίγα χρόνια πριν ότι η μονή ήταν ερειπωμένη τότε, και σε κάθε περίπτωση αδιάφορη για το Ισλάμ.¹⁰²

Εξάλλου, ακόμα και σύγχρονα διαφημιστικά έντυπα των κατεχομένων, αναφέρονται στις χριστιανικές παραδόσεις για την αποβίβαση εκεί του αποστόλου Ανδρέα, χωρίς καμιά αναφορά σε άλλη, παράλληλη παράδοση,¹⁰³ ενώ και σε επίσημη διαφημιστική έκδοση του λεγόμενου «Υπουργείου Τουρισμού, Περιβάλλοντος και Πολιτισμού», όπου καταγράφονται τα ισλαμικά μνημεία της βόρειας Κύπρου και ειδικά αυτά της επαρχίας Αμμοχώστου, αναφέρονται είκοσι τεμένη, με τελευταίο αυτό του χωριού Γαληνόπωρνη, χωρίς καμιά αναφορά στον Απόστολο Ανδρέα.¹⁰⁴ Παραδόξως, όμως, και σε αντίθεση με τη δημοσίευση αυτή και με ό,τι γνωρίζαμε μέχρι τώρα, το Enkaf εξέδωσε πρόσφατα μεγάλους χάρτες με τα μουσουλμανικά τεμένη και νεκροταφεία της Κύπρου που υπήρχαν μέχρι το 1878. Στον χάρτη με τίτλο «Turkish cemeteries as of 1878» και «Mosques present in Cyprus in 1878», καταγράφεται ότι υπήρχαν τάχα στην περιοχή, μετά την Γαληνόπωρνη –που ήταν το τελευταίο τουρκοκυπριακό χωριό– επτά μουσουλμανικά τεμένη και νεκροταφεία, τοποθετώντας μάλιστα το τελευταίο πολύ κοντά στο Μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα, στην περιοχή Βυζακιά (Εικ. 12). Είναι προφανές ότι, εντελώς αυθαίρετα και σε αντίθεση με προηγούμενες δημοσιεύσεις τους, προσπαθούν τώρα να εφεύρουν και να τεκμηριώσουν ανύπαρκτους χώρους με μουσουλμανική τάχα ιστορία κοντά στο πλέον εμβληματικό Ορθόδοξο μοναστήρι της Κύπρου.

Άλλωστε όλοι οι παλαιοί συγγραφείς ή λαϊκοί ποιητάρηδες, που έγραψαν κείμενα ή ποιήματα για τον άγιο και τα θαύματά του προς

¹⁰² Πρβλ. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 40-68.

¹⁰³ *Karpaz Rehberi, Karpas Guide*, χ.χ. χ.τ.

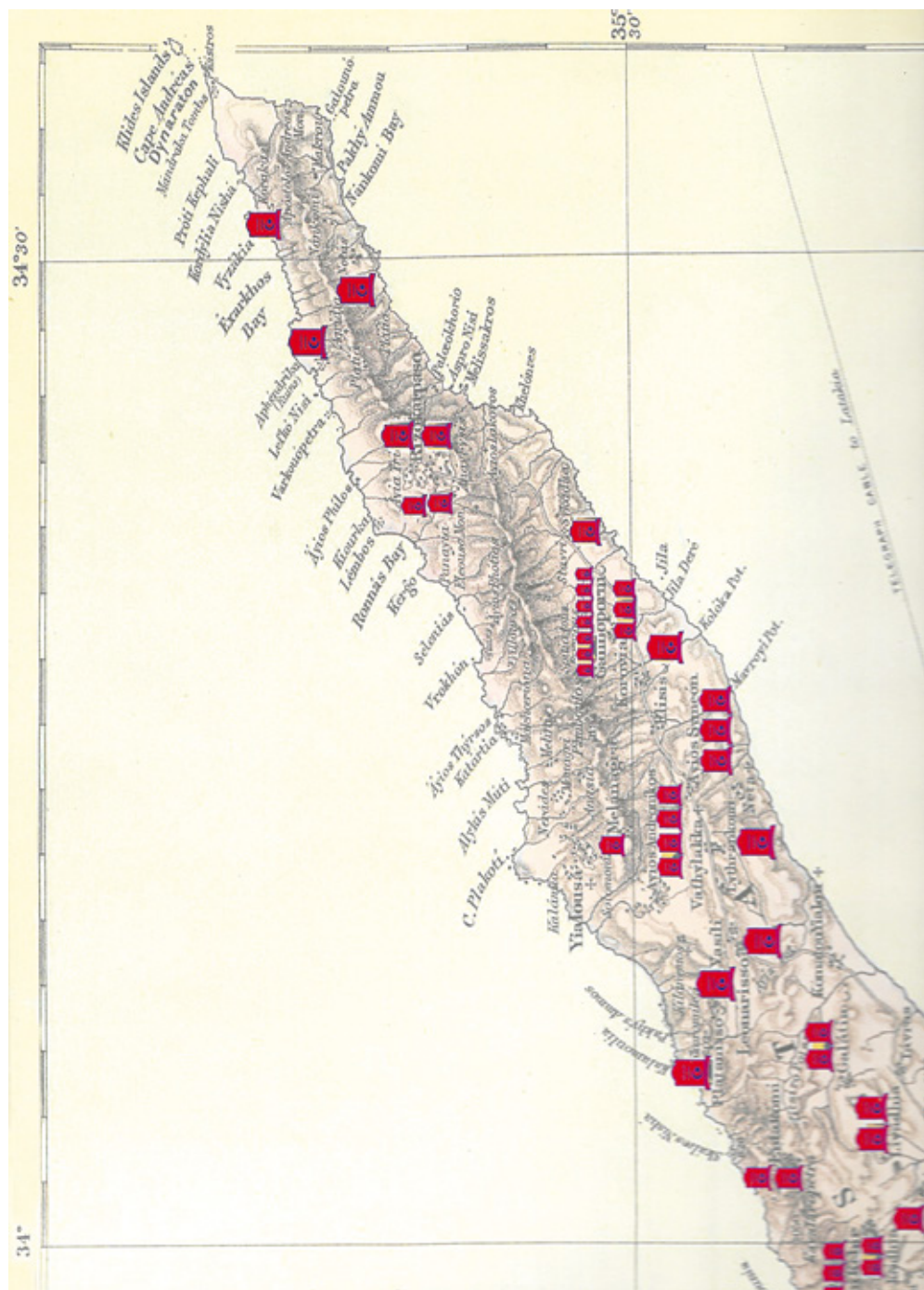
¹⁰⁴ Ministry of Tourism Environment and Culture, Tourism Promotion and Marketing Department, *Ottoman-Turkish Monuments in Northern Cyprus*, Lefkoşa 2010, 63-79.

χριστιανούς και μουσουλμάνους, ουδέποτε ανέφεραν κάτι που να συσχετίζει τα θαύματα αυτά με ισλαμική λατρεία ή παράδοση, παρά μόνο με τον Πρωτόκλητο.¹⁰⁵

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα σχετίστηκε ποτέ με τη μουσουλμανική λατρεία. Οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι ανέκαθεν επισκέπτονταν τη μονή, εναπέθεταν τις παρακλήσεις, τις ελπίδες και τα τάματά τους στον Πρωτόκλητο απόστολο και μόνο. Αξίζει ακόμα να σημειώσουμε ότι στην Κύπρο, μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς (1571), αλλά και μετά την ανεξαρτησία της (1960), ουδέποτε υπήρξαν συγκρούσεις ή διαμάχες για θρησκευτικά θέματα μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων του νησιού και ειδικά μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν από τη Δικαιοτική Επιτροπή για τα Μνημεία και τον Πολιτισμό και επιβλέπονταν από μία Ελληνοκύπρια και έναν Τουρκοκύπριο αρχαιολόγο δεν εντόπισαν μουσουλμανικό τάφο ή ταφή παρά μόνο αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία ενισχύουν την πιθανότητα η λατρεία του Πρωτοκλήτου να υφίστατο εκεί από την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αιώνας). Η οποιαδήποτε προσπάθεια «ανακάλυψης» νεοφανούς μουσουλμανικής λατρείας στην περιοχή, προκειμένου να δικαιολογηθεί η ανέγερση τεμένους πλησίον της μονής, εκτός από το ότι είναι παντελώς αντιεπιστημονική, θα αποτελέσει και ευθεία προσβολή της ιστορίας ολόκληρης της Κύπρου και βιασμό της μακράιωνης ειρηνικής και θρησκευτικά ανεκτικής παράδοσης των κατοίκων της.

Καταλήγοντας, σημειώνουμε ότι η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της Κύπρου. Ένας ιερός

¹⁰⁵ Κυριαζής, «Δημόδης Κυπριακή Ιατρική», 7-10. Ο ίδιος, *Τα μοναστήρια εν Κύπρω*, 17-18. Για τη σχέση των μουσουλμάνων κατοίκων της Κύπρου με τον Απόστολο Ανδρέα και για συναγωγή περιπτώσεων θαυμάτων και προς Οθωμανούς, τα οποία αναφέρονται από ποιητάρηδες, βλ. τα εκτενή κεφάλαια στο Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 101-128.

Εικ. 12. Χάρτης του Enkaf με τίτλο: Turkish Cemeteries as of 1878.

χριστιανικός χώρος, ο οποίος όμως είναι ταυτόχρονα σεβαστός και από τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού· ένας χώρος, στον οποίο εξασκείτο έμπρακτα, επί τέσσερις και πλέον αιώνες, η ειρηνική συνύπαρξη των δύο μεγάλων κοινοτήτων της Κύπρου, οι οποίες σήμερα, βιώνουν την πολιτική σύγκρουση και τη διαίρεση επί του εδάφους. Ευχή είναι όπως το Μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα και η πάνδημος τιμή σε αυτόν συνεχίσουν να ενώνουν όλους και γίνουν η αφορμή και το παράδειγμα για την πραγματική ειρήνη και επανένωση του νησιού.

Σελ. 103, Εικ. 13. Η βορειοανατολική γωνία του μεσαιωνικού ►
παρεκκλησίου και προστατευτικού τοίχου (Α. Φούλιας 2019).

